

«Хрущовська відлига» як дзеркало протистояння лібералізму та тоталітарної системи.

Подолання культу особи, задеклароване в липні 1956 р. постановою ЦК КПРС, поставило радянську політичну систему на роздоріжжі двох шляхів. Саме з обранням нового курсу починається історичне змагання сил реформації та реакції. Основні риси цього періоду, його згубні тенденції – це половинчатість рішень, невідповідність їх історичним реаліям. Водночас реформація «згори» дала потужний, хвилеподібний поштовх до реформації «низової».

Специфіка біографії М. Хрущова обумовила його прихильне ставлення до України. Українці отримали доступ до вищих партійних посад, себто розпочався процес формування владної еліти, яка усвідомлювала національні інтереси та мала їх захищати [9, с. 439]. Однак формування цієї еліти проходило у вкрай несприятливих умовах. По-перше, була збережена жорстка вертикаль тоталітарної системи, дієва і сильна. По-друге, давалася ознака психологічна напруга сталінських років. Вона спала, але прибрати її із свідомості одразу й назавжди було неможливо. Будучи людьми свого часу, тодішня еліта формувалась на основах непорушних догматів та слухняності (а відповідно, безініціативності). Звинувачення у «буржуазному націоналізмі» залишалося актуальним, та продовжувало виконувати функцію вибірки серед партійної еліти.

Зовнішні вияви демонтажу “сталінізму” позначилися в перейменуванні назв вулиць, районів, міст, областей пов’язаних із Сталіним та його прибічниками. Вже в липні 1956 р. Ленінський та Сталінський райони Львова було об’єднано в один Ленінський. Після засудження “антипартійної фракційної” діяльності групи В.Молотова, Л. Кагановича, Г. Маленкова, Д. Шепілова, К. Ворошилова, М. Булганіна, М. Первухіна, М. Сабурова, які намагалися усунути від влади в червні 1957 р. М. Хрущова, пройшло

перейменування в березні 1958 р. Ворошиловградської області на Луганську, м. Ворошиловград – на Луганськ. Із заяв деяких виборчих округів по виборах до Верховної Ради УРСР були зняті імена В. Молотова і Л. Кагановича. Після XXII з'їзду КПРС (1961 р.), на якому прозвучала нищівна критика не лише Сталіна, а й його сподвижників, було прийнято одностайне рішення про винесення саркофагу із труною Й. Сталіна із Мавзолею.

Великого значення для майбутнього мала кампанія з реабілітації невинно засуджених. Вже з липня 1956 р. були відновлені імена таких видатних діячів як М. Куліш, Л. Курбас, О. Довженко, З. Тулуб. Припинилися нападки на В. Сосюру. Загалом до 1957 р. додому повернулося понад 65 тис. депортованих членів сімей, яких звинувачували в українському націоналізмі.

Помпезністю відзначалося 300-річчя возз'єднання України з Росією (1954 р.). Феєрверк присвят цій події затьмарив політичний горизонт. Конференції, урочисті збори, виставки, концерти масово проходили в усіх куточках республіки. Ювілею присвячували наукові дослідження і мистецькі твори. Водночас у «Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954р.)» цілковито ігнорувалася концепція історії України, представлена М. Грушевським, а будь-які форми української державності, крім УРСР, заперечувалися [9, с. 441]. Психологічною заміною національної свідомості залишався радянський патріотизм, який забезпечував системі цілість, а полікультурній спільноті Радянського Союзу – міцну точку з'єднання [6, с. 219].

Центральною подією ювілейних торжеств став Указ Президії Верховної ради СРСР від 19 лютого 1954 р. “Про передачу Кримської області із складу РРФСР у склад УРСР”, а 26 квітня 1954 р. прийнято Закон “Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР”. Однак передачу Кримської області не можна розглядати лише як подарунок. Крим та Україну пов'язували давнє історичне минуле, політичні та культурні стосунки.

Процес десталінізації та лібералізації здійснювався непослідовно, часто носив гучний декларативний характер, однобічно звинувачуючи Сталіна та його найближче оточення в злочинах, не руйнував основ тоталітарного режиму. Головною причиною було те, що цей курс розпочали політичні діячі, яких тісно пов'язувало минуле, а відтак, вони – були скуті у своїх спробах викорінити “сталінщину” [2, 5]. Такою людиною був не лише М. Хрущов, а й Петро Шелест, який з липня 1963 р. по травень 1972 р. був першим секретарем ЦК Компартії України. Він енергійно підтримував хрущовські реформи, був прибічником децентралізації, ліберально ставився до процесів культурно-національного відродження. Як справжній патріот – прагнув, по-можливості, відстояти інтереси республіки. Водночас як людина свого часу і типовий представник радянської системи, він спричинився до двох кампаній щодо розгрому дисидентів, був одним з ініціаторів збройного вторгнення військ Варшавського договору в Чехословаччину в 1968 р., оскільки вважав в ньому загрозу для існування радянського ладу, підтримав заколот проти М. Хрущова[7,11].

Приоритетним напрямом при Хрущові стає розвиток аграрного сектору. За роки “сталінщини” склалася катастрофічна ситуація. В республіці намітилася негативна тенденція до зменшення виробництва зерна, з 1952 р. через брак кормів почався занепад тваринництва. Вересневий пленум ЦК КПСС (1953) запропонував наступні заходи для поліпшення ситуації в сільському господарстві: списання заборгованості з колгоспів; підвищення закупівельних цін; зниження цін з присадибної ділянки; проведення паспортизації колгоспників; зміцнення матеріально-технічної бази аграрного сектору; підвищення освітнього рівня колгоспників. З огляду на це, перші роки після вересневого пленуму – найбільш результативний період у діяльності Хрущова [4, с. 444]

Саме завдяки пріоритетності розвитку сільського господарства на середину 50-х років вдалося досягти його рентабельності, вперше за довгі роки підняти і його виробництво. Валовий збір зерна в Україні за 1954-1958

пр. зріс в порівнянні з попередньою п'ятирічкою майже на 20%, цукрового буряка – удвічі, виробництва м'яса – більш як в 2 рази, молока – втричі.

Однак поряд з необхідними і продуманими заходами були й такі, що не дозволили перевести сільське господарство на інтенсивний шлях розвитку, а для України обернулися й серйозними деформаціями. Йдеться про низку реформ, що суттєво погіршили становище в сільському господарстві. Перш за все – це освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану, Сибіру, Уралу, частково Північного Кавказу. Саме така політика остаточно закріпила на тривалий час екстенсивний шлях розвитку сільського господарства, вичерпувала з економіки України як трудові, так і матеріальні резерви. Так, в 1956 р. у господарствах Казахстану, Західного Сибіру та Північного Кавказу працювало понад 75 тис. українських юнаків та дівчат, а у лише в одному 1961 р. до цілинних районів Казахстану було відправлено до 90 тис. тракторів, виготовлених на підприємствах України [3, с. 519].

Небажаних наслідків для господарства України набула і так звана “кукурудзяна кампанія” [1, с. 83]. Активна пропаганда цієї “диво-культури” розпочалося з червня 1954 р., коли з трибуни чергового пленуму ЦК КПРС М. Хрущов роз'яснював її “стратегічне” значення для вирішення зернової проблеми, а її насильницьке впровадження розпочалося безпосередньо в 1955 р. Нова кампанія здійснювалася повсюди, без належного урахування економічних важелів та достатнього обґрунтування. За короткий час під кукурудзу було зайнято понад 20% усієї посівної площі. “Кукурудзяна програма” однак не дала своїх результатів. Після неврожаю 1963 р. зерно почали імпортувати із США та Канади.

До цих горезвісних “методів керування” додалися супутні прорахунки: об'єднання колгоспів, що призвело до спустошення земель, ліквідації малих неперспективних сіл; реорганізація МТС (машинно-тракторні станції) та їх перетворення в РТС (ремонтно-тракторні станції), коли і без того збіднілі колгоспи вимушені були купувати машини, комбайни, трактори, об'єднуючи в одних руках землю й техніку. Ще з 1956 р. М. Хрущов пропонував, щоб

селяни передали своїх корів в колгоспи. А молоко отримували на трудодні, оскільки “будівництво комунізму” дедалі зведе нанівець значення особистих підсобних господарств. У 1956 р. встановлено грошовий податок з громадян, які утримували худобу в містах, а влітку 1959 р. ухвалено Указ Президії Верховної Ради України про заборону утримання худоби в містах і робітничих селищах. Ці прорахунки далися взнаки у середині 50-х – на початку 60-х років, призвівши до зменшення поголів’я худоби в особистому секторі колгоспників на 14%.

Невиправданими виявилися кроки, що скасовували стимулювання виробництва та продаж цукрового буряку. Валові збори цієї технічної культури почали скорочуватися. Низка наступних заходів протягом 1963-1964 рр., спрямована на відновлення цукрового виробництва, частково виправила ситуацію. Нерентабельним і збитковим залишалось тваринництво. Незважаючи на деякі пільги (з 1962 р. підвищено закупівельні ціни на худобу й птицю, скасовано сезонні ціни на молоко та яйця, змінено податки з прибутків від тваринництва). Суттєво поліпшити ситуацію у цій сфері так і не вдалося. Нестабільна політика в галузі сільського господарства звела нанівець всі позитивні зрушення в сільському господарстві, які намітилися в 1954-1956 рр., підірвавши основи його розвитку у майбутньому.

Такою ж непослідовністю та нестабільністю відзначалася реформа в галузі управління промисловістю, запозичена з більшовицького досвіду управління народним господарством. Основою політики Хрущова на перших етапах стала децентралізація республіканських галузей промисловості та аграрного сектору, територіальний принцип управління промисловістю. Однією з прикмет нового управління стали раднаргоспи (ради народного господарства). До середини 50 – рр. XX ст. управління економікою УРСР цілковито зосереджувалось у Москві. Стратегічними галузями – вугільною, металургійною, машинобудівною, енергетичною – керували союзні міністерства. Не меншої актуальності набувало питання швидкої заміни старого адміністративно-бюрократичного апарату, якій чинив опір

оновленню суспільства, на новий, менш політично заангажований і консервативний. Це було можливо лише завдяки докорінній реорганізації управління економікою, яка пройшла декілька етапів.

Перший етап децентралізації управління та його демократизації почався з квітня 1953 р., коли Президія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення про зменшення числа союзних (з 30 до 20) та союзно-республіканських (з 21 до 13) міністерств. В цей час у підпорядкування України перейшло багато підприємств вугільної, енергетичної, нафтової, металургійної, лісової, харчової та ін. галузей. З 1953 по 1956 рр. близько 10 тис. підприємств та установ контролювалися відповідними господарськими органами УРСР, що збільшило частку республіканської промисловості з 30 до 76%. Важливою з точки зору демократизації економічного життя стала і ліквідація у травні 1956 р. Міністерства юстиції СРСР, права якого були передані республікам. Позитивні результати для економіки дала політика зменшення адміністративного апарату, боротьба з урядовою бюрократією. Так, протягом 1954-1956 рр. було суттєво зменшено кількість управлінського персоналу міністерств і відомств.

Другий етап широкомасштабних реформ в системі управління промисловістю припав на 1957 р. Саме в лютому 1957 р. М. Хрущов порушив питання про децентралізацію промисловості й скорочення більшості союзних міністерств. 31 травня 1957 р. четверта сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Закон “Про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництва в Українській РСР”, згідно з яким стара система галузевого, вертикального, централізованого підпорядкування скасовувалася. Натомість створювалась система раднаргоспів, які здійснювали територіальне планування й управління промисловістю і будівництвом у рамках економічних адміністративних районів. На території СРСР було створено понад 100 таких районів, а в Україні – 11. У 1960 р. розподіл областей в республіці призвів до створення 3 районів і відповідно – 3 раднаргоспів.

Нова система управління значно розширювала права і можливості як республік, так і її окремих регіонів. Скасовувала відомчі бар'єри, які гальмували розвиток спеціалізації та кооперації, породжувала невиправдані економічно вантажопотоки. Так, завод “Азовкабель” Запорізької області одержував литво з Астрахані й Кольчугіна, а розміщений поруч механічний завод виробляв таке само литво на вивіз; Закарпатська тютюнова фабрика одержувала пакувальну фанеру з м. Пінськ Білоруської РСР, а Ужгородський фанерно-меблевий комбінат, розташований поруч, не знав куди збути свою продукцію. Всього у відання раднаргоспів України перейшло 2,8 тис. підприємств, що виробляли абсолютну більшість промислової продукції республіки і дозволяли ефективніше здійснювати керівництво економікою в межах республіки. Загалом раднаргоспи прийняли від зліквідованих міністерств і відомств кілька тисяч великих підприємств, науково-дослідних та проектно-конструкторських організацій. При раднаргоспах створювались техніко-економічні ради, які залучали до роботи велику кількість працівників. Незважаючи на певні переваги нової системи господарювання, темпи розвитку промисловості України поступово знижувалися. Реформи, не порушуючи основ радянської системи, фактично перетрушували бюрократичний апарат, який дуже швидко пристосувався до нових умов і прес раднаргоспів став не менш обтяжливим, ніж стара система господарювання.

На початку 60-х років було запроваджено новий поділ країни на великі економічні райони. За поділом розробленим в 1938-1940 рр. Україна і Молдавія становили один економічний регіон – Південь СРСР. В нових умовах створювалося 3 нових регіони: Донецько-Придніпровський, Південно-Західний та Південний.

Однак поступово відбувалася реанімація головного елементу старої командно-адміністративної системи господарювання – централізації: замість 14 економічних регіонів згідно з указом Верховної Ради УРСР від 26 грудня 1962 р. було створено 7 економічних районів (Донецький, Київський,

Львівський, Подільський, Придніпровський, Харківський, Чорноморський). Навесні 1962 р. указами Президії Верховної Ради УРСР республіканські Держплан, Держбуд і Українську раду народного господарства перетворено в союзно-республіканські органи, відновлено діяльність ВРНГ СРСР. У 1965 році раднаргоспи було ліквідовано. Країна повернулася до галузевої системи управління через систему союзних і республіканських міністерств.

У березні 1962 р. розпочалося створення виробничих колгоспно-радгоспних управлінь за територіальним принципом, яке об'єднувало 3-4 райони. Незважаючи на бажання змінити становище на селі на краще, реформа не дала бажаних результатів.

Попри те, що реформи не виконали покладені на них сподівання, вони на певному етапі сприяли підвищенню ефективності економіки та повільному зростанню добробуту радянських людей. Так, у 1951-1958 рр. прибутки населення зросли на 230 %, у 1957 р. ліквідується практика державних позик, які забирали майже 10% заробітку. Значно зросла сума вкладів в ощадних касах республіки. Було скорочено робочий день і запроваджено п'ятиденний робочий тиждень, скасовано плату за навчання у старших класах середньої школи, у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах.

Відомою прикметою нового курсу стало перше звернення до питань побуту радянських людей. В умовах зламу старої сталінської системи це був не тільки впливовий хід у політичних перегонах, але перехід суспільної свідомості на нові рейки. Будівельна кампанія «хрущовок» – абсолютно беспрецедентна за своїми масштабами розбудова соціального житла, що і досі не має аналогів в світі. За 1956-1965 рр. було введено в дію понад 182 тис. квадратних метрів житла, що дало можливість отримати квартири понад 18 млн. чол.

Суперечливим виявилось і духовно-політичне життя в УРСР. В загальному плинні процесу «відлиги» яскравим відображенням часу є публікації. Так, в 1957 році вперше отримано дозвіл на заснування

українськими істориками власного видання «Український історичний журнал», видані «Історія українського мистецтва», «Історія міст і сил України», з'являються україномовні журнали в галузі суспільних та природничих наук [8, с.257].

На хвилі лібералізації суспільно-політичної сфери, певного пом'якшення ідеологічного тиску в республіці розпочалась нова хвиля національно-культурного відродження, що найяскравіше виявилось в русі “шістдесятників”. З одного боку цей рух сприяв пробудженню громадської активності та зростанню національної свідомості, а з іншого – був обмежений ідеологічними рамками, вихід за які придушувався державою. Та й самі “шістдесятники”, найбільш активними серед яких були І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Драч, М. Вінграновський, В. Симоненко, Л. Костенко, В. Шевчук, Є. Гуцало, А. Горська, П. Заливаха, Г. Севрук, В. Кушнір та ін., висували суто культурні питання, які не порушуючи основ існування існуючого ладу, були спрямовані, за висловом О. Довженка, на “розширення творчих меж соціалістичного реалізму”, а по-суті ліквідації двомовності та розширення сфери дії української мови, припинення русифікації тощо [10, с. 343]. Однак навіть така культурологічна спрямованість діяльності “шістдесятників” вже у 1962 р. на серпневому пленумі ЦК КПУ була піддана жорсткій критиці, а широкий наступ на них розпочався наприкінці 1962 р. після славнозвісних відвідин М. Хрущова виставки модерністського мистецтва у Москві. З квітня 1963 р. з критикою І. Драча, М. Вінграновського, С. Голованівського в республіці з'явилися перші ознаки ресталінізації суспільства [10, с. 347].

Освітнянські реформи також відзначалися непослідовністю та реакційним характером. Запровадження двомовності посилювало русифікацію в республіці. Цьому сприяв Закон, прийнятий Верховною Радою УРСР квітні 1959 р., який надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання. В умовах, коли російська мова мала загальнодержавне значення, славнозвісний Закон сприяв саме її пріоритетному розвитку. На захист

української мови виступила не лише група української інтелігенції на чолі з М. Рильським і М. Бажаном, а й неодноразово висловлювався перший секретар ЦК КПУ П. Шелест. Однак партійно-державне керівництво СРСР не зважувало на ці протести. Вже в 60-х рр. українські школи в умовах дії Закону про “двомовність” опинились в меншості. В обласних центрах і в Києві їх частка становила всього 28%. На російськомовні школи припадало 72%. В сучасних умовах, коли на хвилі політичних інтриг розігрується мовне питання щодо надання офіційного статусу російській мові, слід пам’ятати про сумний досвід минулого, який призвів до певного занепаду національної культури, гірки наслідки якого даються взнаки ще сьогодні.

Стрімко згорталися процеси лібералізації в релігійно-церковній сфері. Якщо протягом 1954-1956 рр. загальмувалася науково-атеїстична пропаганда серед населення, були реабілітовані репресовані священики, в тому числі і ліквідованої в 1946-1949 рр. греко-католицької церкви, то наприкінці 50-х рр. ситуація різко змінилася. Низка законів і постанов державно-партійного керівництва посилила адміністративне втручання в діяльність церкви, були значно обмежені можливості відкриття церков, встановлений жорсткий контроль з боку держави за священиками, релігійними громадами, фінансовою і господарською діяльністю церкви.

Період «хрущовської відлиги» та десталінізації являє собою певний історичний феномен, характерний штучним поєднанням протилежних тенденцій. Вперше даються взнаки кризові явища тоталітарної системи, її реакційність, несприймання нового. Експериментальна економіка, заснована на поєднанні капіталістичних та комуністичних методів, введене в умовах холодної війни економічне змагання свідчать про повну недоцільність даних експериментів, а в перспективі – про негативний вплив напівмір. В певному розумінні, негативні наслідки подібних заходів стали одним з факторів, що не дозволив СРСР природним шляхом перейти до економічних систем на кшталт сучасного Китаю, призвів до кризових явищ 90-х років. Ще більшою помилкою виявилась інерційність системи в плані культурно-духовного

життя, на довгий час визначивши специфіку радянської психології, уповільнення процесу формування національної свідомості.

Список джерел та літератури.

1. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.).– К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999.– С. 83.
2. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та правовий аналіз.– У 2-х книгах.–Кн. 1.–К., 1994.
3. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. – К.: “Академвидав”, 2003. – С. 519.
4. И.Ю. Заорская, М.В. Зотова История Отечества с древнейших времен до начала XXI века: учебное пособие.–М.: «Издательство АСТ».–2004.–526с.
5. Костюк Г.О. Сталінізм в Україні :генеза і наслідки.–К. Едмонтон, 1992.
6. Левко Лук’яненко. Національна ідея і національна воля:–К.: МАУП, 2003.–296 с.
7. Літопис голготи України.–Т. 1. Спогади політв’язнів, репресованих і переслідуваних.– Львів, 1993.
8. Мирончук В.Д., Ігошкін Г.С. Історія України: Навч. Посібник– друге видання, випр. – К.: МАУП, 2002.–328 с.
9. Моця О.П., Горелов М.Є., Рафальський О.О.. Цивілізаційна історія України. (Нариси)– К., ТОВ УВПК «ЕксОб».–2006–632с.
10. Культурологія: теорія та історія української культури: Навч. посіб./ За ред. І. І. Тюрменко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005.– С. 341-348.
11. Шаповал Ю.І. Україна 20-х–50-х років: Сторінки ненаписаної історії.– К., 1993.